

HEIKKI RÄISÄNEN MITÄ VARHAISET KRISTITYT USKOIVAT

Huippututkijan yleistajuinen teos varhaisten kristittyjen erilaisista, ristiriitaisistakin näkemyksistä.

HEIKKI RÄISÄNEN

MITÄ VARHAISET
KRISTITYT USKOIVAT

WERNER SÖDERSTRÖM OSAKEYHTIÖ
HELSINKI

© HEIKKI RÄISÄNEN JA WSOY 2011
WSOY:N KIRJALLISUUSSÄÄTIÖ ON TUKENUT KIRJOITUSTYÖTÄ
ISBN 978-951-0-36896-1
PAINETTU EU:SSA

Antille, Ristolle ja Ismolle

Sisällys

SAATTEEKSI II

I. TÄSTÄ ON KYSYMYS 13

2. TAUSTAA JA LÄHTÖKOHTIA 21

»Toisen temppelin» juutalaisuus 23

Makkabian kansannousu 25

Rooman valtapiirissä 26

Uskonnon perusluonne: liittonomismi 28

Uskonnollisia ryhmiä 28

Diasporajuutalaisuus 31

Kreikkalais-roomalainen uskonto ja filosofia 33

Julkinen ja yksityinen kultti 33

Mysteeriuskonnot 34

Muita uskonnollisia ilmiöitä 36

Hallitsijakultti 37

Filosofia 38

Gnostilaisuuden ongelma 40

Tärkeitä tapahtumia ja keskeisiä henkilöitä 41

Johannes Kastaja ja Jeesus 41

Pääsiäiskokemukset 42

Pakanalähetyksen alku 43

Paavali ja Jerusalemin kristityt 44

Varhaisia muistoja Jeesuksesta 46

Juutalaissodasta vuosisadan vaihteeseen 47

Kristikunnan konservatiivinen siipi 48

Liberaalimpi siipi 49

Toinen vuosisata 50

Konservatiivinen siipi 50

- Hengellistämistä ja mystiikkaa 51
 - Radikaalia Paavalin tulkintaa 52
 - Kansanomaista kristillisyyttä 52
 - Profetioita ja ilmestyksiä 53
 - Orastavaa oikeaoppisuutta ja uskon puolustusta 54
 - Gnostilaisia kristittyjä 55
 - Gnostilaisten kristittyjen syrjäyttäminen 57
3. KOHTI SUURTA KÄÄNNETTÄ: JUMALA, HISTORIA JA TUONPUOLEISUUS 59
- Taustaa 61
 - Juutalaista ilmestyskirjallisuutta 63
 - Odotusten kirjo ajanlaskun taitteessa 66
 - Jeesus 68
 - Maanpäällisen valtakunnan odotus 74
 - Maan päältä taivaaseen 77
 - Paavali 77
 - Paavalin jälkeen 82
 - Hengellistynyt tuonpuoleisen täyttymyksen odotus 83
 - Ongelmia ja seurauksia 87
4. MITÄ KUOLEMAN JÄLKEEN? 91
- Varjojen maailmasta yksilöllisiin kohtaloihin 94
 - Tuomio ja rangaistus Jeesus-liikkeessä 99
 - Ylösnousemus vai kuolemattomuus? 103
 - Lihan ylösnousemus? 103
 - Mallina ylösnoussut Jeesus 103
 - Henkistyneitä tulkintoja 105
 - Paavali 106
 - Paavalin jälkeen 108
 - Perusjännite 110
5. »SYNNIN ORJAKSI MYTTY?» – IHMISEN TILANNE MAAILMASSA 113
- Juutalaista taustaa 115
 - »Syntiset» sosiaalisena ryhmänä 120
 - Jeesus ja varhainen kristikunta 121
 - Synti rikkomuksina 121
 - Synti elämäntapana ja »syntiset» sosiaalisena ryhmänä 123
 - Synti orjuuttavana mahtina Paavalilla 126

- Ongelmana tietämättömyys 135
- Kaksi syntikäsitystä – Augustinus ja Pelagius 137
6. »MITÄ MINUN ON TEHTÄVÄ, ETTÄ PELASTUISIN? 139
- Juutalaista taustaa 141
- Jeesus-liike ja varhainen kristinusko: katumuksen ja kääntymyksen tie 144
- Johannes Kastaja ja Jeesus 144
- Varhaiset kristityt 146
- Jeesuksen kuolema pelastustapahtumana 153
- Jeesuksen kuoleman erilaisia tulkintoja 153
- Uusi elämä Kristuksen yhteydessä 161
- Usko ja teot 162
- Kaksipuolinen predestinaatio tai kaikkien pelastuminen? 164
- Pelastava tieto 167
- Onko kirkon ulkopuolella pelastusta? 169
- Pelastavat riitit 170
- Yhteenvetoa 172
7. TOSI JUMALA VAI TOSI IHMINEN? 175
- Juutalaista taustaa 177
- Jeesuksen itseymmärrys 180
- Pääsiäisen merkitys 182
- Jeesuksen tuleva toiminta 183
- Jeesuksen uusi asema 185
- Jeesuksen menneet vaiheet 187
- Kuolema 187
- Elämä 187
- Opetus 189
- Jeesuksen syntymä 190
- Pre-eksistenssi 193
- Todellinen ihminen? 195
- Kristologian ongelma 202
8. HURMIOTA JA HENGEN HEDELMÄÄ 205
- Jumalan henki juutalaisessa ja kreikkalaisessa traditiossa 207
- Henki ja poikkeusilmiöt varhaiskristillisyydessä 210
- Henki ja arki 215

- Henki opastaa kirkkoa 218
- Kiistoja hengestä 221
- Hengestä tulee persoona 223
- 9. »TOSI ISRAEL»? – KRISTITTYJEN IDENTITEETTIONGELMA 227
 - Juutalainen identiteetti 229
 - Jeesus ja juutalainen identiteetti 233
 - Juutalaisen identiteetin säilyttäjiä 234
 - Rajoja kaatuu, säilyykö identiteetti? 237
 - Paavalin käytäntö 238
 - Paavalin teoria 241
 - Muita yrityksiä yhdistää vanha ja uusi 246
 - Kohti ei-juutalaista identiteettiä 252
 - Juutalainen identiteetti kielletään suoraan 255
- 10. MUUKALAISINA KATOAVASSA MAAILMASSA: SUHDE KREIKKALAIS-ROOMALAISEEN ANTIIKKIIN 263
 - Epäjumalanpalvelus 265
 - Kuvallinen kultti 265
 - Uhriliha 267
 - Ristiriitoja ja apologiaa 271
 - Ahdistelua ja vainoa 271
 - Poliittista apologiaa 277
 - Pakanallinen filosofia ja kulttuuri 278
 - Joitakin seurauksia 282
- 11. KOHTI OIKEAOPPISTA KIRKKOA 285
 - Arvovaltaiset kirjoitukset 287
 - Arvovaltainen traditio 291
 - Arvovaltaiset henkilöt 295
 - Naiset johtajina 301
 - Kristittyjen välisestä suvaitsemattomuudesta 304
- 12. MONIÄÄNISYYTTÄ YHTEISELLÄ POHJALLA 307
 - VIITTEET 315
 - LYHENTEET 352
 - LÄHTEITÄ 355
 - KIRJALLISUUTTA 357
 - HENKILÖ- JA ASIAHAKEMISTO 363

Saatteeksi

Syyskesällä 2009 ilmestyi amerikkalaisen Fortress Pressin kustantamana kirjani *The Rise of Christian Beliefs: The Thought World of Early Christians*, joka oli ollut työn alla noin neljännesvuosisadan. Kaiken aikaa on tarkoituksenani ollut julkaista aiheesta myös suppeampi suomenkielinen esitys. Nyt tämäkin hanke on vihdoin toteutunut.

Kummankin kirjan tavoitteena on ollut toteuttaa ohjelma, jonka esitin 1990 kirjassa *Beyond New Testament Theology*: vaihtoehtona lukuksille »Uuden testamentin teologioille» olisi hahmoteltava uskon-
totieteellinen yleisesitys kristittyjen ajattelusta parin ensimmäisen vuosisadan aikana. Olen yrittänyt kirjoittaa yleistajuisesti, toivoen, että kirja löytäisi tiensä mahdollisimman monen »tavallisen lukijan» käsiin. Sodan on sanottu olevan liian tärkeä asia jätettäväksi kenraaleille; Raamattu on liian tärkeä kirja jätettäväksi vain teologeille.

Kiitän Suomen Akatemiaa, joka nimesi johtamani tutkijaryhmän Helsingin yliopistossa ja Åbo Akademiassa tutkimuksen huippuyksiköksi vuosiksi 1994–2005. Yksikön tutkimusaiheena oli »Varhaisen juutalaisen ja kristillisen ideologian muotoutuminen». Kirjani ko-
koaa yhteen osan sen työstä. Olen tietenkin yksin vastuussa kirjan sisällöstä, mutta paljossa olen voinut rakentaa kollegoitteni ja oppilaitteni työlle. Voisin kiittää kymmeniä henkilöitä ja englanninkielisen laitoksen esipuheessa sen teenkin; tässä tyydyn nostamaan esiin Antti Marjasen, Risto Uron ja Ismo Dunderbergin panoksen. Ilman heidän urauurtavaa työtään Nag Hammadin tekstilöydön parissa ym-

märrykseni platonilaisista ja gnostilaisista kristinuskon tulkinnoista olisi jäänyt vielä paljon puutteellisemmaksi.

Kiitän WSOY:n kirjallisuussäätiötä, joka myönsi työtä varten apurahan. Kustannustoimittaja Juha Honkala ja professori Ismo Dunderberg antoivat viimeistelyvaiheessa erittäin hyödyllistä palautetta. Perheeni on ollut tukeni ja iloni kaikki nämä vuodet. Kiitos teille kaikille!

Vantaalla, kevättalvella 2011

HEIKKI RÄISÄNEN

I

Tästä on kysymys

USKONTOA VOI TUTKIA monesta näkökulmasta. Tässä kirjassa luonnostelen kokonaiskuvaava varhaisten kristittyjen ajatusmaailmasta. Tehtävä on rajatumpi kuin esimerkiksi kysymykset kristinuskon synnystä ja varhaishistoriasta. Nämä vaativat syvällisempää paneutumista siihen, mitä voidaan tietää – tai paremminkin perustellusti olettaa¹ – kristillisten yhteisöjen sosiaalisesta todellisuudesta. Silti ajatusmaailma on tiukastikin sidoksissa konkreettiseen maailmaan, ja kirjani perustuu osaltaan tätä maailmaa koskeviin tutkimuksiin. Sen pohjana on myös Uuden testamentin kirjoitusten ja muiden asiaa valaisevien tekstien syntyä ja sisällystä koskeva keskustelu – tutkijoiden näkemykset tekstien syntyajasta ja -paikasta, tekijästä, kokoonpanosta ja luonteesta. Kirjan toinen luku esittää pähkinänkuoressa välttämättömimmät taustatiedot. Yksityiskohtaisempaa tietoa on suomeksikin helposti saatavissa.²

Tehtävän rajaus *ajatusmaailmaan* ei merkitse, että pitäisin intellektuaalista puolta uskonnon tärkeimpänä ulottuvuutena. Kristilliset aatteet ja ajatukset ovat kuitenkin syvästi vaikuttaneet moniin maailman kulttuureihin, ei vähiten länsimaiden historiaan ja sivistykseen. Tämä on yksi painava syy sen aatteellisen perustan analyysiin, jolta kristinuskon on lähtenyt liikkeelle.

Termit »kristitty», »kristillinen» ja »kristinuskon» ovat varhaisista ajoista puhuttaessa ongelmallisia. Ne puuttuvat jopa Paavalin laajasta tuotannosta kokonaan. Sana *khristianos* esiintyy vasta ensimmäisen vuosisadan lopulla syntyneissä kirjoituksissa ja silloinkin vain kolmasti.³ *Khristianismos*, jonka voi luontevasti kääntää »kristinuskoksi», tavataan vasta Antiokian piispan Ignatioksen kirjeissä noin vuonna

110. Olisi mahdollista tyytyä johdonmukaisesti muihin ilmauksiin, sellaisiin kuin »Jeesus-liike», »Jeesuksen seuraajat» tai »Kristukseen uskovat», mutta nekin ovat epätarkkoja. Kaikkien Jeesuksen ihailijoiden vakaumuksen ytimenä ei ollut »usko». Olen säilyttänyt perinteiset termit käytännön syistä – niiden jatkuva korvaaminen täsmällisemmällä kiertoilmauksilla olisi hankalaa – mutta on syytä pitää mielessä, että käytän niitä väljässä merkityksessä. »Kristitty» tarkoittaa tässä kirjassa *kaikkia, joiden ajatusmaailmassa ja elämässä Jeesuksella oli tavalla tai toisella keskeinen asema*.⁴ »Kristillinen» viittaa näiden ihmisten näkemyksiin ja »(varhainen) kristinusko» heidän uskonnollis-sosiaaliseen elämäänsä kokonaisuudessaan. Käyttäessäni näitä termejä *en* siis tarkoita, että syntyi kokonaan uusi uskonto, jota ei alun alkaenkaan voinut pitää juutalaisuuden piiriin kuuluvana liikkeenä. On kiistanalaista, missä vaiheessa voi mielekkäästi puhua kristinuskosta uutena uskontona. Pohdin kysymystä identiteettiä koskevassa yhdeksännessä luvussa.

Kirja, joka käsittelee varhaisten kristittyjen uskonnollista ajatusmaailmaa, on sukua »Uuden testamentin teologioille». Se on kuitenkin korkeintaan näiden kaukainen pikkuserkku – joidenkin mielestä epäilemättä suvun musta lammas – ja itse asiassa se on tarkoitettu laajittypin vaihtoehdoksi.

Uuden testamentin teologia ja varhaiskristillinen uskonnonhistoria.

Saksalainen William Wrede (1859–1906) esitti niin varhain kuin 1897, että »Uuden testamentin teologia» olisi tutkimusalana korvattava varhaiskristillisen uskonnon ja teologian historialla, joka ei piittaa Uuden testamentin kaanonin rajoista. Ohjelma jäi konservatiivisempien pyrkimysten jalkoihin, kun teologia ensimmäisen maailmansodan jälkeen etsi uutta suuntaa. Vaikka kriittisestä uskonnonhistoriallisesta työstä on tullut erottamaton osa raamatuntutkimuksen arkipäivää, sen tuloksia kokoavasti esittävät synteetit – Uuden testamentin teologiat – ovat osaksi eläneet omassa maailmas-

saan. Esitin kirjassani *Beyond New Testament Theology* (1990, 2. uudistettu painos 2000) katsauksen lajityypin vaiheisiin ja päivitetyn version Wreden ohjelmanjulistuksesta.⁵ 1990-luvulla ilmestyi vihdoin muutama yleisteos, jotka pyrkivät tarjoamaan vaihtoehdon Uuden testamentin teologioille, merkittävimpana Heidelbergin yliopiston professorin Gerd Theissenin (s. 1943) *A Theory of Primitive Christian Religion* (1999). Oma kirjani *The Rise of Christian Beliefs* jatkaa samalla linjalla, mutta on kattavampi (ja vähemmän teoriapainotteinen) kuin Theissenin.

Saksalainen tutkija Gerd Theissen toteaa, että Uuden testamentin teologiat lähestyvät aihettaan sisäpuolisesta kristinuskon näkökulmasta. Ne on kirjoitettu kristittyjä lukijoita, ennen muuta tulevaa papistoa ajatellen. Vaihtoehdoisen esityksen tulisi sen sijaan sopia niin kristityn kuin ei-kristityn, niin uskovan kuin uskonnottoman-kin käsiin. Tehtävä on kulttuurinen ja uskontotieteellinen, ei uskonnollinen eikä ahtaassa mielessä teologinen, ovathan käsiteltävät tekstit ja vakaumukset osa ihmiskunnan »perustavaa kulttuurista informaatiota».⁶ Tehtävänasettelua voi nykypäivän saksalaisen teologin esittämänä pitää jopa radikaalina, mutta se istuu hyvin skandinaaviseen traditioon, jossa teologian ja uskontotieteen raja on vanhastaan liukuva.⁷

Lähestymistavassa on pyrittävä puolueettomuuteen.⁸ Se ei tietenkään merkitse, että tutkija kuvittelisi esittävänsä »historiallisen totuuden» (vaikka kriittisen tutkimuksen pyrkimyksiä usein tällä tavoin karrikoidaan). Humanistinen tutkimus on mitä suurimmassa määrin lähteiden tulkintaa, ja aivan erityisesti tämä koskee yleisesityksiä, jotka edellyttävät suuren joukon erityiskysymysten tulkin- toja. Tästä ei seuraa, että tutkimus olisi mielivaltaista. Tulkin- nat on aina perusteltava mahdollisimman uskottavasti. Yleisesityksessä, jonka on oltava sekä kohtuullisen kattava että kohtuullisen suppea, pe-

rusteelliselle argumentoinnille ei kuitenkaan ymmärrettävästi ole tilaa. Kirjallisuusviitteet – jotka nekin on täytynyt pitää tiukoissa rajoissa – saavat ohjata harrastunutta lukijaa syvemmälle.⁹

Humanistis-uskonnonhistoriallisessa esityksessä ei voi käyttää sellaisia empiirisen todellisuuden ulkopuolelle viittaavia tulkinnallisia käsitteitä kuin »(Jumalan) ilmoitus», »(jumalallinen) inspiraatio», »Jumalan teko» tai »Jumalan sana» muutoin kuin lähteissä esiintyvien ajatusten kuvauksessa.¹⁰ Tällainen uskonnon sisäinen kieli kuuluu toiselle tasolle, jolla voi pohtia tulosten merkitystä yksityiselle ihmiselle tai vaikkapa »kirkon uskolle». Tutkijat lähestyvät varhaiskristillisiä tekstejä samanlaisin menetelmin kuin muitakin tekstejä – esimerkiksi *Gilgameš-eposta*, *Talmudia*, *Koraania* tai hindulaisia tekstejä. Jumalan tai jumalien¹¹ olemassaolo tai sen kieltäminen ei ole tulkinnan lähtökohta. Tutkimuskohteena ovat ihmisten käsitykset ja mahdolliset kokemukset jumalallisesta sekä näiden kokemusten tulkinnat. Sen pohtiminen, mitä ehkä on kokemusten takana, kuuluu toisiin yhteyksiin.

Varhaiskristillistä ajattelua käsittelevän esityksen lähdepohja on laajempi kuin pelkkä Uusi testamentti, vaikka useilla Uuden testamentin teksteillä, etenkin evankeliumeilla ja Paavalin kirjeillä, onkin siinä keskeinen osa. Esitys käyttää tasavertaisina lähteinä kaikkea parin ensimmäisen vuosisadan aineistoa. Oikea- ja harhaoppisuuden käsitteet esiintyvät ainoastaan historiallisessa merkityksessä viittaamassa katsomuksiin, joista on myöhemmin *tullut* oikea- tai harhaoppisia. On toisin sanoen yritettävä välttää aatehistorian tulkintaa voittajien näkökulmasta. Historialliseen lähestymistapaan kuuluu, kuten Risto Uro toteaa,

ettei varhaisempia kristillisiä traditioita ilman muuta tulkita lopputuloksesta eli myöhemmin syntyneistä kristillisistä teologioista ja instituutioista käsin. Jeesus ja hänen oppilaansa eivät osanneet uneksia kirkkolaitoksesta ja sofistikoidusta kristillisestä dogmatiikasta. On väärin olettaa, että kaikki tällainen olisi ollut jollakin tavoin idullaan Jeesuksen toi-

minnassa tai että myöhempi kehitys olisi ollut väistämätön seuraus siitä, mitä apostolit opettivat – on tarpeellista yrittää eläytyä tilanteeseen, jossa useat vaihtoehdot ja kehityslinjat ovat olleet vielä mahdollisia.¹²

Niinpä viime vuosisadalla julkisuuteen tulleilla teksteillä – *Tuomaan evankeliumilla* ja muilla Nag Hammadin kirjaston kirjoituksilla – on tärkeä asema omanlaisensa kristinuskon tulkinnan edustajina. Sama koskee vanhoillisia juutalaiskristittyjä, jotka vuoden 70 jKr. jälkeen ajautuivat valtavirran ulkopuolelle.

Esitys varhaiskristittyjen ajatusmaailmasta voitaisiin jäsentää monin eri tavoin. Kullakin tavalla on etunsa ja haittansa, ja hyödyllisintä olisikin tutustua erilaisiin esityksiin. On esimerkiksi mahdollista edetä kirjoitus tai kirjoitusryhmä kerrallaan: Paavalin aidot kirjeet, synoptiset evankeliumit (Matteus, Markus, Luukas), Johanneskirjallisuus, ja niin edelleen. Tällöin lukija saisi selvemmän yleiskuvan eri kirjoittajien ajattelusta, esimerkiksi Paavalin teologiasta kokonaisuudessaan, mutta tekstien välinen vertailu jäisi vähemmälle. Yksittäisten kirjoitusten ja kirjoittajien teologiasta on suomeksikin saatavilla ansiokkaita esityksiä.¹³ Niinpä olen valinnut toisen tien: jäsenitys etenee aiheittain, jolloin keskipisteessä eivät ole yksittäiset kirjoittajat, vaan tärkeimmät ongelmat ja niiden ratkaisuyritykset. Näin saadaan esiin yhtäläisyyksiä ja eroja, ja samalla luullakseni helpottuu linjanveto tekstien vaikutushistoriaan ja nykyiseen kristinuskoon. Olen kiinnittänyt jonkin verran huomiota siihen, miten varhaiskristittyjen ajatukset ovat historiassa vaikuttaneet ja miten heidän tekstejään on tulkittu ja käytetty. Näiden kysymysten perusteellinen selvittely olisi kokonaan oma tehtävänsä.

Raamatun tekstejä olen yleensä siteerannut vuonna 1992 hyväksytyyn kirkkoraamatun mukaan. Toisinaan on kuitenkin ollut välttämätöntä poiketa tästä käännöksestä; muutoksista ja niiden syistä olen maininnut viitteissä. Monista muistakin teksteistä on olemassa suomenkielisiä käännöksiä, joita olen vähäisin muutoksin käyttä-

nyt hyväkseni. Lainaukset Raamatusta ja muista varhaisista teksteistä on kursivoitu.

Raamatun kirjojen nimiä en ole kursivoinut muualla kuin 2. luvussa korostustarkoituksessa. Muiden teosten nimet on kursivoitu aina.

2

Taustaa ja lähtökohtia

